

Socializmus ruského typu

Socializmus sme definovali ako inštitucionalizovanú politiku prerozdelenia vlastníckych práv. Presnejšie ide o presun vlastníckych práv od osôb, ktoré naozaj vložili vzácne prostriedky do užívania alebo od tých, ktorí ich zmluvne nadobudli od iných osôb, ktoré tak učinili predtým, na osoby, ktoré s týmito prostriedkami nič nepodnikli ani ich zmluvne nenadobudli. Následne som poukázal na socioekonomické dôsledky takého systému prideľovania vlastníckych práv vo vysoko nerealistickom svete Rajskej záhrady: zníženie investícií do ľudského kapitálu a zvýšenie motivácií na vývoj neproduktívnych typov osobností.

Teraz by som chcel túto analýzu socializmu a jeho socioekonomických dopadov rozšíriť a konkretizovať skúmaním rozličných, avšak rovnako charakteristických verzií socializmu. V tejto kapitole sa zameriam na analýzu toho, čo väčšina ľudí vníma ako „socializmus par excellence“ (ak nie ako jediný typ socializmu, ktorý existuje), čo je pravdepodobne najvhodnejší začiatok pre akúkoľvek diskusiu o socializme. „Socializmus par excellence“ je spoločenský systém, v ktorom sú výrobné prostriedky, to jest vzácne zdroje slúžiace na výrobu spotrebných statkov, „znárodnené“ alebo „zoštátnené“.

Skutočne, Karl Marx a podobne ako on aj väčšina vtedajších ľavicových intelektuálov sa takmer výlučne zaoberal analýzou ekonomických a spoločenských nedostatkov kapitalizmu. Vo všetkých svojich dielach uviedol len zopár všeobecných a neurčitých poznámok o probléme dizajnu procesu výroby v socialistickom systéme, údajne nadradenej alternatívy kapitalizmu, a niet pochýb, že zoštátnenie výrobných prostriedkov považoval za základný kameň socialistickej politiky a kľúč k lepšej a prosperujúcejšej budúcnosti (1).

Preto zoštátnenie výrobných prostriedkov odjakživa obhajovali všetci socialisti ortodoxného marxistického presvedčenia.

Nie je to iba niečo, čo majú pre nás oficiálne v zásobe komunistické strany na Západe, hoci v záujme získania moci to priznávajú čoraz neochotnejšie. Vo všetkých západných socialistických a sociálno – demokratických stranách tiež existuje viac či menej početná, otvorená a výrečná menšina s istým vplyvom, ktorá húževnato podporuje takýto postup a navrhuje zoštátnenie ak už nie všetkých výrobných prostriedkov, tak aspoň veľkého priemyslu a veľkých spoločností. Najdôležitejšie však je, že znárodnenie menších či väčších odvetví priemyslu sa stalo spoločenskou realitou dokonca aj v takzvaných „najkapitalistickejších“ krajinách. Takmer kompletne zoštátnenie výrobných prostriedkov

bolo samozrejme vyskúšané v Sovietskom zväze a neskôr vo všetkých krajinách východnej Európy, ktoré ovládal, ako aj v niekoľkých iných krajinách po celom svete. Nasledujúca analýza by nám preto mala umožniť pochopiť ekonomické a sociálne problémy spoločností vzhľadom na mieru, do akej, sú charakteristické znárodnenými výrobnými prostriedkami. A zvlášť by nám mala pomôcť porozumieť hlavným problémom, ktoré sužovali Rusko a jeho satelity. Tieto krajiny totiž uplatňovali politiku zoštátnenia v takom rozsahu, že ju možno oprávnené považovať za ich dominantnú štrukturálnu črtu. Z tohto dôvodu nazývame skúmaný druh socializmu socializmom „ruského“ typu (2).

Motivácie, ktoré viedli k presadzovaniu zoštátnenia, boli zjavne rovnostárske. V momente, keď pripustíte súkromné vlastníctvo výrobných prostriedkov, pripúšťate rozdiely. Ak ja vlastním zdroj A, potom ho vy nevlastníte a náš vzťah k tomuto zdroju je teda rozdielny. Zákazom súkromného vlastníctva sa pozícia každého jedinca vo vzťahu k výrobným prostriedkom jedným ťmahom vyrovná, alebo to tak aspoň vyzerá. Každý sa stáva spoluvlastníkom všetkého, čo zodpovedá rovnocennému postaveniu ľudských bytostí. A ekonomickým zdôvodnením takejto schémy je jej údajná vyššia efektívnosť.

Neškolenému pozorovateľovi, ktorému nie je úplne zrejmá funkcia cien koordinujúca ľudské konanie, sa môže zdať kapitalizmus založený na súkromnom vlastníctve výrobných prostriedkov jednoducho chaotický. Pôsobí ako nehospodárny systém charakteristický znásobovaním úsilia, zničujúcou konkurenciou a absenciou spoločného koordinovaného konania. Je to „anarchia produkcie“, ako ho zaznávajúco označujú marxisti. Len nahradenie súkromného vlastníctva kolektívnym zdanlivo umožní eliminovať toto plytvanie zavedením jedného, komplexného a koordinovaného výrobného plánu. Avšak dôležitejšie ako motivácia a sľuby je to, čo sa zoštátnením výrobných prostriedkov skutočne dosiahne (3). Vlastnícke normy prijaté ako súčasť politiky zavádzania socializmu a vytvárajúce základné právne princípy krajín ako Rusko, sú charakteristické dvomi doplňujúcimi sa znakmi. Po prvé, nikto nevlastní zoštátnené výrobné prostriedky; sú „vlastnené spoločnosťou“, čo konkrétne znamená, že žiadna osoba, ani skupina osôb alebo všetci dohromady ich nemôžu ani nadobudnúť, ani predať a ponechať si výťažok z predaja. Ich využitie je určené ľuďom, avšak nie z pozície vlastníka, ale správcu vecí. Po druhé, žiadna osoba, ani skupina osôb alebo všetci dohromady nemajú povolené zapojiť sa do nových súkromných investícií a vytvoriť nové súkromné výrobné prostriedky. Nemôžu investovať procesom premeny existujúcich neproduktívne užívaných zdrojov na produktívne, prvotnými úsporami, spájaním zdrojov s ostatnými ľuďmi, ani kombináciou uvedených spôsobov. Investovať môžu len správcovia

vecí, avšak nikdy nie s cieľom dosiahnutia súkromného zisku, ale vždy v mene spoločenstva správcov, medzi ktorých sa musí prípadný zisk z investícií rozdeliť (4).

Čo je výsledkom takejto správcovskej ekonomiky? Čo konkrétne vyplýva z premeny hospodárstva vybudovaného na prirodzenej teórii vlastníctva na hospodárstvo so zoštatneným vlastníctvom? Zbežne treba uviesť dve pozorovania, ktoré samé o sebe vrhnú trochu svetla na vyššie spomenuté socialistické prísluby o rovnosti a efektivite. Označenie každého za spoluvlastníka všetkého rieši problém rozdielov vo vlastníctve len nominálne. Nerieši to totiž skutočne fundamentálny problém: rozdiely v moci ovládať. V hospodárstve založenom na súkromnom vlastníctve určuje vlastník, čo sa bude diať s výrobnými prostriedkami. V zoštatnenom hospodárstve to nie je možné, pretože takýto vlastník neexistuje. Za predpokladu, že neexistuje niečo ako vopred stabilizovaná a synchronizovaná harmónia záujmov všetkých ľudí (v takomto prípade by už neexistovali žiadne problémy), ale naopak existuje istá miera nesúhlasu, však problém rozhodovania o využití výrobných prostriedkov stále ostáva a musí sa nejako vyriešiť. V otázke využitia výrobných prostriedkov musí v konečnom dôsledku prevládnúť len jeden názor a ostatné musia byť *mutatis mutandis* vylúčené. Ale potom opäť musí existovať nerovnosť medzi ľuďmi: niečie názory, alebo názory niektorých skupín musia zvíťaziť nad názormi druhých. Rozdiel medzi ekonomikou so súkromným vlastníctvom a zoštatneným hospodárstvom spočíva len v tom, *ako* sa určí koho názory prevládnu v prípadoch nezhody. V kapitalizme je vždy niekto, kto má kontrolu a ostatní, ktorí kontrolu nemajú a teda reálne rozdiely medzi ľuďmi existujú. Ale problém určenia, koho názor prevládne, je vyriešený prvotným privlastnením a zmluvou. Reálne rozdiely medzi kontrolujúcimi a nekontrolujúcimi musia existovať aj v socializme, ale v tomto prípade postavenie tých, ktorých názor vyhráva, nie je dané predchádzajúcim užívaním či zmluvou, ale politickými prostriedkami (5). Tento rozdiel je určite veľmi dôležitý a v našej diskusii sa k nemu vrátíme neskôr v tejto kapitole a tiež v ďalších kapitolách. Na tomto mieste ale stačí, ak uvedieme, že navzdory socialistickým rovnostárskym sľubom – nie je v moci ovládať rozdiel medzi rovnostárskym a nerovnostárskym systémom. Druhé pozorovanie je úzko prepojené s prvým a týka sa údajne dokonalejších koordinačných schopností socializmu. Bližší pohľad opäť odhalí, že rozdiel je iba iluzórny, vytvorený len sémanticky: tvrdenie, že zoštatnená ekonomika nahrádza ekonomiku súkromných vlastníkov vytvára dojem, že namiesto množstva rozhodujúcich sa jednotiek zrazu existuje len jedna taká jednotka. V skutočnosti sa vôbec nič nezmenilo. Existuje naďalej rovnaké množstvo jedincov s rovnakým množstvom rozdielnych záujmov ako predtým. Rovnako ako kapitalizmus aj socializmus musí preto nájsť riešenie problému ako koordinovať použitie rozdielnych

výrobných prostriedkov berúc do úvahy rozličné názory ľudí v otázke, ako to dosiahnuť. Opäť, rozdiel medzi socializmom a kapitalizmom spočíva v tom *ako* sa dosahuje koordinácia, a nie v tom, či ide o rozdiel medzi chaosom a koordináciou ako naznačuje socialistická sémantika. Kapitalizmus na rozdiel od prostého ponechania ľudí, aby robili čo chcú, koordinuje ľudské konanie tým, že núti ľudí rešpektovať predchádzajúce vlastníctvo užívateľov. Na druhej strane socializmus namiesto toho, aby ponechal ľudí robiť to, čo sa im páči, koordinuje individuálne plány tým, že plány jedincov alebo skupín jedincov podriaďuje plánom s nimi nesúhlasiacich osôb alebo skupín osôb, *bez ohľadu* na predchádzajúce vlastníctvo a vzájomné výmenné dohody (6). Asi netreba zdôrazňovať, že aj tento rozdiel je krajne dôležitý. Avšak nie je to rozdiel medzi spoločenským plánovaním a žiadnym plánovaním ako by nás chcel presvedčiť marxistický socializmus. Práve naopak, ako náhle poodhalíme a analyzujeme koordinačné mechanizmy socializmu a kapitalizmu, tvrdenie o vyššej efektívnosti socializmu okamžite začína strácať väčšinu zo svojej vierohodnosti a opačná téza sa zdá byť presvedčivejšia. Opodstatnenosť tejto tézy a prečo práve koordinačné mechanizmy kapitalizmu a nie socializmu sa ukázali byť ekonomicky nadradené sa vyjasní, keď odvrátíme pozornosť od zdanlivých rozdielov a namiesto toho sa zameriame na tie skutočné a pozrieme sa na prerozdelenie vlastníckych práv ako aj príjmov, ktoré vyplýva z vyššie popísaného opustenia kapitalizmu v prospech správcovskej ekonomiky. Z pozície prirodzenej teórie vlastníctva, ktorá je základom kapitalizmu, prijatie hlavných princípov správcovskej ekonomiky znamená, že vlastnícke tituly sa presúvajú od súčasných producentov či užívateľov výrobných prostriedkov a od tých, ktorí tieto prostriedky nadobudli na základe vzájomnej dohody s predchádzajúcimi užívateľmi, na spoločenstvo správcov, v ktorom v tom najlepšom prípade každá osoba zostáva správcom vecí, ktoré predtým vlastnila. Ale aj v tomto prípade by každý predchádzajúci užívateľ či zmluvný partner utrpel ujmu, pretože by už viac nemohol predat' výrobné prostriedky a ponechať si výnos z predaja na súkromné účely, ani by si nemohol privlastniť zisk zo spôsobu akým sa využívajú a hodnota týchto výrobných prostriedkov by *pre neho* teda klesla. Nevyhnutne by tak bol každý jednotlivec, ktorý pôvodne výrobné prostriedky neužíval ani si ich neprenajímал, zvýhodnený povýšením na úroveň správcov s aspoň čiastočným vplyvom na ovládanie zdrojov, ktoré predtým nepoužíval, ani ich nekontrahoval, a *jeho* príjem by vzrástol. Túto redistribučnú schému navyše dopĺňa ďalšia, vyplývajúca zo zákazu tvorby nového súkromného kapitálu alebo z miery, do akej je tento proces obmedzovaný (závisí od veľkosti zoštatnenej časti ekonomiky): prerozdelenie od ľudí, ktorí sa zriekli novej spotreby a namiesto toho sporili prostriedky, aby ich neskôr produktívne použili, to je za účelom

produkcie budúcich spotrebných statkov, avšak teraz ich tak už použiť nemôžu alebo majú na to menej možností, smerom k ľuďom, ktorí nešetrili, a zavedením prerozdelenia schémy získali kontrolu, hoci aj čiastočnú, nad zdrojmi sporiteľov. Tieto formulácie v podstate obsahujú spoločensko – ekonomické následky politiky zoštátnenia. Skôr, než ich podrobíme detailnejšej analýze, by však mohlo byť užitočné preskúmať a objasniť hlavné znaky reálneho sveta, v ktorom by k zoštátneniu údajne malo dôjsť. Treba pripomenúť, že ide o meniaci sa svet; že človek sa navyše dokáže učiť a preto nemusí nevyhnutne dnes vedieť to, čo bude vedieť neskôr; že mnohé statky sú vzácne a že človek je tiež pod tlakom množstva potrieb, z ktorých nie všetky dokáže uspokojiť naraz a/alebo bez obetovania uspokojenia iných potrieb a preto musí voliť a zoradovať svoje potreby na preferenčnej škále podľa stupňa naliehavosti, ktorá z nich vyplýva. Ešte konkrétnejšie - ani proces pôvodného privlastnenia zdrojov vnímaných ako vzácne, ani proces produkcie nových a udržiavanie starých výrobných prostriedkov, ani proces kontrahovania nie je pre človeka bez nákladov; všetky tieto činnosti stoja minimálne čas, ktorý mohol byť využitý iným spôsobom, napríklad na oddych; a zároveň by sa nemalo zabúdať, že máme do činenia so svetom, pre ktorý je charakteristická deľba práce, a teda nehovoríme o svete sebestačných producentov ale o svete, v ktorom sa produkuje pre trh nezávislých spotrebiteľov. Berúc toto do úvahy, aké sú dopady zoštátnenia výrobných prostriedkov? Začnime s „ekonomickými“ dôsledkami v hovorovom význame tohto pojmu. Existujú tri úzko súvisiace dopady (7).

Prvý, a toto je okamžitý všeobecný dopad všetkých druhov socializmu, predstavuje relatívny pokles v miere investícií, miere tvorby kapitálu. Keďže socializmus zvýhodňuje neužívateľov, neproducentov výrobných prostriedkov a tých čo s nimi zmluvne nenakladajú, a teda zákonite zvyšuje náklady užívateľov, producentov a zmluvných strán, menej ľudí bude vykonávať tieto úlohy. Menej sa budú prvotne privlastňovať prírodné zdroje, ktoré sú považované za vzácne, poklesne produkcia nových a údržba starých výrobných faktorov a bude menej zmluvných vzťahov. Pretože všetky tieto činnosti so sebou nesú náklady a náklady na ich vykonávanie sa zvýšili, pričom existujú alternatívne spôsoby konania, ako napríklad voľnočasové aktivity, ktoré sa zároveň stali relatívne menej nákladnými, a preto dostupnejšími pre konajúcich jedincov. Zároveň, keďže investičné príležitosti každého vyschli, nakoľko už nie je možné premeniť súkromné úspory na súkromné investície alebo boli obmedzené rozsahom zoštátnenia ekonomiky, bude menej úspor a viac spotreby, menej práce a viac oddychu. Veď ak sa človek už nemôže stať kapitalistom alebo jeho možnosti sa ním stať boli obmedzené, potom je minimálne o jeden dôvod prečo šetriť menej! Asi nie je potrebné vysvetľovať, že

výsledkom bude pokles produkcie vymeniteľných statkov a zníženie životnej úrovne vyjadrenej v množstve týchto statkov.

A keďže táto znížená životná úroveň je ľudom *nanútená* a nie je prirodzenou voľbou spotrebiteľov, ktorí zámerne zmenili svoje relatívne hodnotenie voľného času a vymeniteľných statkov nadobudnutých vďaka práci, čiže ak je to vnímané ako nechcené ochudobnenie, vznikne snaha kompenzovať tieto straty presunom do šedej ekonomiky získavaním vedľajších príjmov a vytváraním čiernych trhov.

Po druhé, politika zoštatnenia výrobných prostriedkov bude viesť k ich neefektívnemu využívaniu, to znamená, že v najlepšom prípade budú využívané na uspokojovanie druhoradých potrieb a v najhoršom na neuspokojovanie žiadnych potrieb, pričom iba porastú náklady (8). Dôvodom je existencia a neodvratnosť zmeny! Ak raz pripustíme možnosť zmeny v spotrebiteľskom dopyte, zmeny v technologickom poznaní a zmeny v prírodnom prostredí, v ktorom sa produkcia musí uskutočňovať – a toto všetko sa skutočne neustále a bez prestania deje – potom tiež musíme pripustiť, že existuje konštantná a nikdy nekončiacia potreba reorganizácie a preskupovania celej štruktúry spoločenskej produkcie. Neprestajne pretrváva potreba uvoľniť staré investície z niektorých oblastí výroby a spoločne s novými ich naliať do iných odvetví výroby, a tak sa niektoré konkrétne výrobné podniky, odvetvia, ba celé sektory zmenšujú a iné expandujú. A teraz predpokladajme, že je buď úplne ilegálne alebo extrémne ťažké predat' kolektívne vlastnené výrobné prostriedky do súkromných rúk – čiže presne to, k čomu dochádza v rámci schémy zoštatnenia. Celý proces reorganizácie štruktúry výroby bude potom – ak nie úplne zastavený – tak minimálne vážne obmedzený! Dôvod je v podstate jednoduchý, no nanajvýš dôležitý. Keďže výrobné prostriedky nemožno odpredať alebo je ich predaj príliš komplikovaný, či už pre predávajúceho správcu, súkromného kupujúceho alebo oboch, neexistuje trhovú cenu výrobných prostriedkov, prípadne je tvorba takýchto cien potláčaná a nákladnejšia. Avšak potom správca – výrobca zoštatnených výrobných prostriedkov už nemôže správne určiť konkrétne peňažné náklady spojené s využívaním týchto zdrojov alebo s akýmkoľvek zmenami v produkčnej štruktúre. Rovnako nemôže porovnať tieto náklady s jeho očakávanými peňažnými príjmami z predaja. Zákazom prijímania akýchkoľvek ponúk od ostatných súkromných osôb, ktoré by mohli poznať alternatívny spôsob využitia niektorých výrobných prostriedkov alebo obmedzením prijímania takýchto ponúk správca jednoducho nevie, o čo prichádza, čo sú stratené príležitosti a nie je schopný správne ohodnotiť peňažné náklady odmietnutia poskytnúť tieto zdroje. Nedokáže odhaliť, či ním zvolený spôsob ich využitia alebo zmena ich používania sú hodné výsledku meraného peňažnými výnosmi, alebo či vyplývajúce náklady sú v skutočnosti

vyššie ako výnosy a tak vedú k absolútnemu poklesu hodnoty produkcie spotrebiteľských statkov. Zároveň nedokáže určiť, či jeho spôsob výroby dopytovaných spotrebiteľských statkov je skutočne najefektívnejší (v porovnaní s predstaviteľnými alternatívnymi spôsobmi) v uspokojovaní najnaliehavejších potrieb spotrebiteľov, alebo či sú menej naliehavé potreby uspokojované za cenu zanedbávania urgentnejších potrieb, čo minimálne spôsobuje relatívny pokles hodnoty vyprodukovaných statkov. Ak nie je možné neobmedzene využívať nástroje ekonomickej kalkulácie, tak to jednoducho nie je možné vedieť. Samozrejme, človek sa do toho môže pustiť a pokúsiť sa spraviť to najlepšie ako vie. Niekedy to dokonca môže byť úspešný pokus, hoci neexistuje spôsob, ako sa o tom ubezpečiť. V každom prípade, čím je trh spotrebiteľov, ktorý treba obslúžiť, väčší a čím viac vedomostí ohľadom preferencií rozličných skupín spotrebiteľov, zvláštností historického a geografického priestoru a možností technológií je rozptýlených medzi rozličnými jednotlivcami, tým je pravdepodobnejšie, že dôjde k omylu. Nasledovať musí nesprávna alokácia výrobných prostriedkov s plytvaním a nedostatkami ako dvomi stranami tej istej mince. Obmedzovaním a samozrejme ešte viac úplným zákonným zákazom podávania ponúk na kúpu výrobných prostriedkov od správcov zo strany súkromných podnikateľov tento systém zoštatnenej produkcie bráni využitiu postrehnutých príležitostí na zlepšenie v plnom rozsahu. Znovu netreba zdôrazňovať, že aj toto prispieva k ochudobňovaniu (9).

Po tretie, zoštatnenie výrobných prostriedkov spôsobuje relatívne ochudobnenie, čiže pokles všeobecnej životnej úrovne tým, že vedie k prílišnému využívaniu existujúcich faktorov produkcie. Dôvod opätovne spočíva v nezvyčajnom postavení správcu v porovnaní s pozíciou súkromného vlastníka. Súkromný vlastník sa bude vďaka právu predávať výrobné faktory a ponechať si peniaze získané predajom snažiť vyhnúť akémukoľvek zvyšovaniu výroby, ktoré by bolo na úkor poklesu hodnoty využívaného kapitálu. Jeho cieľom je maximalizovať hodnotu vyrobených produktov *plus* hodnotu zdrojov použitých na ich výrobu, pretože oboje vlastní. Preto prestane vyrábať vtedy, ak je hodnota hraničného vyrobeného produktu nižšia ako znehodnotenie kapitálu použitého pri jeho výrobe. Podľa toho bude napríklad znižovať náklady opotrebenia vyplývajúce z výroby a namiesto toho kapitál viac šetriť, ak predpokladá budúci rast ceny vyprodukovaných výrobkov a naopak. Situácia správcu, to jest štruktúra motivácií, ktorým čelí, je v tomto ohľade úplne odlišná. Keďže nemôže výrobné prostriedky predať, jeho motivácia nevyrábať a tým nevyužívať zamestnaný kapitál za cenu nadmernej redukcie jeho hodnoty, buď úplne chýba alebo je aspoň relatívne nižšia. Pravdou ale je, že jeho motivácia *vôbec* vyrábať a predávať produkty je tiež relatívne oslabená, keďže správca si v zoštatnenej ekonomike nemôže príjmy z predaja produktov privlastniť, ale musí ich

odovzdávať komunite správcov, aby ich použili zväčša podľa svojho uváženia. Práve tento fakt vysvetľuje nižšiu mieru tvorby kapitálu. Ale pokiaľ správca vôbec pracuje a produkuje, jeho záujem na získaní príjmov evidentne existuje, aj keď ich nemôže použiť na tvorbu súkromného kapitálu, ale len na súkromnú spotrebu a/alebo tvorbu súkromného, neproduktívne využívaného bohatstva. Z nemožnosti predat' výrobné prostriedky potom vyplýva vyššia motivácia správcu zvyšovať svoje *súkromné príjmy* na úkor hodnoty kapitálu. Preto bude podľa miery závislosti jeho príjmu na objeme vyrobených produktov (jeho mzda vyplácaná spoločenstvom správcov môže od toho závisieť!) rásť jeho motivácia zvyšovať výrobu na úkor kapitálu. Navyše konkrétny správca (ak nie je identický so skupinou správcov) nikdy nemôže byť úplne a neustále kontrolovaný a preto môže získavať príjem využívaním výrobných prostriedkov na súkromné účely (napríklad na výrobu súkromne využívaných statkov, či už určených na predaj na čiernom trhu alebo nie). To ho bude povzbudzovať zvyšovať túto výrobu na úkor kapitálovej hodnoty v rozsahu, v akom je jeho príjem závislý na takejto súkromnej výrobe. V každom prípade bude dochádzať k spotrebe a nadmernému využívaniu existujúceho kapitálu; a zo zvýšenej spotreby kapitálu opäť vyplýva relatívne ochudobnenie, pretože následkom bude pokles výroby statkov produkovaných za účelom budúcej výmeny. Hoci z analýzy troch druhov ekonomických dopadov zoštátnenia výrobných prostriedkov to už vyplýva – menej investícií, chybná alokácia a ich nadmerné využívanie, pričom všetky vedú k poklesu životnej úrovne – ak chceme úplne pochopiť spoločnosti ruského typu, je zaujímavé, ale aj dôležité zvlášť upozorniť na to, že táto analýza sa vzťahuje aj na prácu ako výrobný faktor. Zo zoštátnenia vyplýva zníženie objemu investícií, zlá alokácia a nadmerné využívanie aj v prípade práce. Po prvé, keďže vlastníci výrobného faktoru práce sa viac nemôžu stať samo zamestnávateľmi alebo je táto možnosť obmedzená, celkovo dôjde k poklesu investícií do ľudského kapitálu. Po druhé, vlastníci faktoru práce nemôžu viac predávať svoje pracovné služby záujemcovi s najvyššou cenovou ponukou (keďže v závislosti od miery zoštátnenia ekonomiky jednotliví záujemcovia dopytujúci pracovné služby s nezávislou kontrolou nad doplňujúcimi výrobnými faktormi vrátane peňazí potrebných na vyplatenie práce, ktorí využívajú príležitosti a samostatne a na vlastný účet podstupujú riziko, už nemôžu existovať!). Preto nie je možné stanoviť peňažné náklady využívania daného faktoru práce alebo jeho kombinovanie s doplňujúcimi faktormi, následkom čoho bude dochádzať ku všetkým možným druhom chybnej alokácie práce. Po tretie, keďže vlastníci faktoru práce v zoštátnenej ekonomike vlastnia prinajlepšom len časť z výnosov svojej práce a zvyšok prislúcha spoločenstvu správcov, správcovia budú mať

vyššiu motiváciu dopĺňať si svoj súkromný príjem na úkor strát hodnoty kapitálu stelesneného v pracovníkoch a preto bude dochádzať k nadmernému využívaniu faktoru práce (10). Posledným, avšak určite nie najmenej dôležitým efektom je skutočnosť, že politika zoštátnenia výrobných prostriedkov ovplyvňuje charakterovú štruktúru spoločnosti, ktorej dôležitosť tiež nemožno podceňovať. Ako sme už viackrát poukázali, nahradenie kapitalizmu založeného na prirodzenej teórii vlastníctva socializmom ruského typu znamená relatívne zvýhodnenie neproduktívnych, nevyužívajúcich či nekontrahujúcich jednotlivcov, pokiaľ ide o vlastnícke tituly k výrobným prostriedkom a príjmy, ktoré z ich využívania možno odvodiť. Ak majú ľudia záujem na stabilizácii, a ak je to možné aj na zvyšovaní svojich príjmov a môžu sa relatívne ľahko presunúť z postavenia užívateľa – producenta, alebo zmluvného partnera do postavenia neužívateľa, neproducenta a nekontraktora – čo sú východiská, ktoré zaiste možno len ťažko spochybniť – potom budú ľudia v reakcii na zmenu v motivačnej štruktúre vyvolanú zoštátnením viac vyhľadávať neproduktívne a nezmluvné činnosti. A ako bude plynúť čas, budú sa meniť aj ich osobnosti. Pôvodná schopnosť vnímať a predvídať situácie vzácnosti, využívať produktívne príležitosti, vnímať technologické možnosti, predvídať zmeny v dopyte, vyvíjať marketingové stratégie a identifikovať príležitosti vzájomne výhodnej výmeny, alebo v skratke schopnosť inicializovať, pracovať a reagovať na potreby ostatných ľudí sa buď zmenší alebo úplne potlačí. Ľudia sa stanú inými osobami s odlišnými schopnosťami a v prípade náhlej zmeny systému a znovu zavedenia kapitalizmu sa nebudú môcť okamžite vrátiť k svojim pôvodným osobnostiam a oživiť svojho starého produktívneho ducha, aj keby chceli. Jednoducho zabudnú ako na to a budú sa to musieť znovu naučiť, pomaly, a s vysokými duševnými nákladmi, ktoré museli rovnako predtým znášať pri potláčaní svojich produktívnych schopností. Ale toto je len polovica celého obrazu spoločenských dopadov rozširovania socializmu v spoločnosti. Môžeme ho doplniť poukázaním na vyššie uvedené zistenia týkajúce sa zjavných rozdielov medzi kapitalizmom a socializmom. Odhalí sa tým druhá strana osobnostných zmien vyvolaných zoštátnením, ktorá dopĺňa práve spomínané straty v produkčných schopnostiach. Je nutné pripomenúť, že aj socializmus musí vyriešiť otázku, kto bude kontrolovať a koordinovať rozličné výrobné prostriedky. Na rozdiel od riešenia tohto problému v kapitalizme je priradenie rozličných pozícií rôznym ľuďom vo výrobnej štruktúre v socializme *politickou* záležitosťou, to jest riešenie neberie do úvahy predchádzajúce užívateľsko-vlastnícke vzťahy a existenciu zmluvnej, vzájomne výhodnej výmeny a je skôr nadradením vôle jedného človeka nad vôľu druhého (nesúhlasiaceho). Postavenie jednotlivca vo výrobnej štruktúre má evidentne bezprostredný dopad na jeho príjem, či už ide o výmenné statky, psychický príjem,

spoločenské postavenie a podobne. Preto ak chcú ľudia zvýšiť svoj príjem a posunúť sa na vyššie hodnotené pozície v hierarchii správcov, musia vo väčšej miere využívať svoje politické nadanie. Byť efektívnejším producentom alebo zmluvným partnerom (kontraktorom) sa za účelom postupu v príjmovej hierarchii stáva irelevantným alebo minimálne menej dôležitým. Naopak je čoraz dôležitejšie mať schopnosti príznačné pre politika, to jest jednotlivca, ktorý si prostredníctvom presvedčovania, demagógie a intríg, sľubov, úplatkov a hrozieb dokáže získať verejnú podporu pre svoju pozíciu. V závislosti od intenzity túžby po vyšších príjmoch budú ľudia musieť tráviť menej času rozvojom svojich produktívnych schopností a viac času pestovaním politického nadania. A nakoľko ľudia disponujú rozdielnymi úrovňami produktívneho a politického nadania, na vrchol sa teraz dostanú iní ľudia, takže sa budú v celom v hierarchickom usporiadaní správcov zvyšovať počty politikov. Pozície od spodných až po tie najvyššie budú obsadzovať ľudia nekompetentní vykonávať prácu, ktorú by mali robiť. Ak sa správca vyznačuje nadpriemernými politickými schopnosťami, potom v jeho kariére nie je prekážkou ani jeho hlúposť, lenivosť, nízka efektivita či nezáujem. A takýto ľudia sa budú starať o všetky výrobné prostriedky (11). Pravdivosť vyššie uvedených záverov môže pomôcť ilustrovať pohľad na Rusko a ďalšie krajiny východného bloku s vysokou mierou zoštátnenia výrobných prostriedkov. Dokonca aj povrchná znalosť týchto krajín postačuje na rozpoznanie platnosti prvého, hlavného záveru. Všeobecná životná úroveň v krajinách východného bloku, hoci sa medzi jednotlivými krajinami nesporne líši (samotné rozdiely by sa museli objasniť mierou dôslednosti, s akou sa politika zoštátnenia v praxi vykonávala a vykonáva - kniha bola napísaná v roku 1988, pozn. prekl.) je evidentne podstatne nižšia ako v takzvaných západných kapitalistických krajinách. (Je to tak i napriek tomu, že miera zoštátnenia v západných krajinách, aj keď je medzi jednotlivými krajinami rozdielna, je sama o sebe značná a zvyčajne veľmi podceňovaná, ako bude jasné z nasledujúcich kapitol). Aj keď teória nedáva a nemôže dať presnú predpoveď aký drastický bude dopad ochudobnenia v dôsledku politiky zoštátnenia, okrem toho, že bude zjavný, určite stojí za zmienku, že keď došlo k prvému takmer úplnému zoštátneniu v Rusku tesne po prvej svetovej vojne, táto skúsenosť si vyžiadala bez preháňania milióny ľudských životov a vynútila si významnú zmenu v prístupe. Na zmiernenie týchto katastrofálnych dopadov na znesiteľnú úroveň bola len o pár rokov neskôr v roku 1921 prijatá Nová ekonomická politika (NEP), ktorá opätovne zaviedla prvky súkromného vlastníctva (12). Opakované zmeny v uplatňovanej politike naozaj spôsobili, že Rusko si podobnými skúsenosťami muselo prejsť viac než raz. Podobné, hoci trochu menej drastické výsledky politiky zoštátnenia zaznamenali po druhej svetovej vojne vo všetkých

východoeurópskych krajinách. Takisto i tam museli s cieľom predísť úplným ekonomickým kolapsom opakovane povoliť čiastočnú privatizáciu malého pôdohospodárstva, prevádzkovania remesiel, či malých podnikov (13).

Jednako i napriek týmto reformám, ktoré mimochodom v rozpore so socialistickou propagandou dokazujú, že nie spoločenské ale súkromné vlastníctvo zlepšuje ekonomickú výkonnosť, a napriek skutočnosti, že vo všetkých týchto krajinách sú všadeprítomnými fenoménmi práca popri zamestnaní, nelegálne produktívne činnosti, barter a čierny trh presne tak, ako by sa na základe teórie dalo očakávať, a teda že šedá ekonomika vyplní medzeru a pomáha zlepšiť situáciu, životná úroveň je v krajinách východného bloku žalostne nízka. Všetky druhy základných spotrebiteľských tovarov buď úplne chýbajú alebo ich je nedostatok alebo sú extrémne nekvalitné (14). Prípad západného a východného Nemecka je obzvlášť poučný. História nám tu poskytuje príklad, ktorý je tak blízko ku kontrolovanému spoločenskému experimentu, že viac si už asi ani nemožno želať. Vcelku homogénna populácia, v podstate s rovnakou históriou, kultúrou, povahovou štruktúrou a etikou práce bola po porážke hitlerovského Nemecka v druhej svetovej vojne rozdelená. V západnom Nemecku si skôr vďaka šťastným okolnostiam ako tlaku verejnej mienky prisvojili hospodárstvo s pozoruhodne slobodným trhom. Predchádzajúci systém plošných cenových regulácií bol zrušený jedným ťahom a bola zavedená takmer úplná sloboda pohybu, obchodu a zamestnávania (15). Na druhej strane vo východnom Nemecku došlo pod nadvládou sovietskeho Ruska k zoštátneniu výrobných prostriedkov, to jest vyvlastneniu predchádzajúcich súkromných vlastníkov. Na rovnakú populáciu tak boli aplikované dva odlišné inštitucionálne rámce a dve odlišné motivačné štruktúry. Rozdiel vo výsledkoch je impozantný (16). Obe krajiny si v rámci svojich blokov vedú dobre: západné Nemecko má najvyššiu životnú úroveň spomedzi významných západoeurópskych národov a východné Nemecko sa pýši tým, že je najbohatšou krajinou východného bloku. Napriek tomu je životná úroveň na Západe o toľko vyššia pričom časom sa rozdiel stále zväčšuje, že napriek transferu značného objemu peňazí zo západu na východ tak vládou ako aj samotnými občanmi a napriek vzrastajúcej miere socialistických politík na Západe návštevník cestujúci zo západu na východ jednoducho žasne, keď vstúpi do takmer úplne odlišného, zbadačeného sveta. Hoci všetky východoeurópske krajiny sužuje emigrácia ľudí, ktorí chcú odísť na prosperujúcejší kapitalistický Západ s jeho rastúcimi príležitosťami, a postupne všetky zaviedli prísne hraničné kontroly s cieľom predísť tomuto úniku, čím tieto krajiny premenili na akési gigantické väzenské tábory, prípad Nemecka je najpozoruhodnejší. Pri neexistujúcich jazykových rozdieloch, ktoré sú obyčajne najväčšou prirodzenou bariérou emigrácie, sa

rozdiely v životnej úrovni medzi dvomi Nemeckami ukázali byť také veľké a emigrácia z Východu na Západ nabrala také proporcie, že socialistický režim východného Nemecka musel nakoniec pristúpiť k poslednému zúfalému kroku a v roku 1961 zavrieť hranice na Západ úplne. Na udržanie obyvateľstva v krajine musel režim vybudovať vo svete doteraz nevídaný, takmer 900 km dlhý systém múrov, ostnatých drôtov, elektrických plotov, mínových polí, automatických strielní, hliadkovacích veží atď., s jediným cieľom: zabrániť ľuďom v úteku pred dôsledkami socializmu ruského typu. Okrem demonštrovania hlavného záveru sa prípad dvoch Nemeciek, vďaka jeho takmer experimentálnej podstate, ukazuje byť obzvlášť nápomocný pri ilustrovaní pravdivosti ostatných, teoreticky odvodených záverov. Ak sa pozriete na porovnateľné spoločenské pozície, takmer nikde v západnom Nemecku nenájdete pracovať ľudí tak málo, tak pomaly, či tak nedbalo (hoci pracovné *hodiny*, ktoré sú vyššie na Východe, sú samozrejme regulované!) ako u ich východonemeckých náprotivkov. Aby bolo jasné, nie kvôli údajným rozdielom v mentalite, či pracovnej morálke, pretože tie sú historicky takmer rovnaké, ale preto, že motiváciu pracovať podstatne zredukovala politická schéma, ktorá dôsledne eliminuje všetky alebo väčšinu príležitostí na súkromné investície. Efektívnu prácu možno vo východnom Nemecku s najväčšou pravdepodobnosťou nájsť v šedej ekonomike. Reakciou východných Nemcov na rôzne prekážky v práci, zvlášť v práci v „oficiálne“ kontrolovanej ekonomike, je tiež tendencia sťahovať sa z verejného života a prikladať väčší dôraz na dôležitosť súkromia, rodiny, príbuzných, osobných priateľov a známostí, ďaleko viac ako možno vidieť na Západe (17). Existuje tiež množstvo dôkazov chybné alokácie presne v súlade s očakávaniami vyplývajúcimi z teórie. Aj keď fenomén výrobných faktorov, ktoré nie sú využívané (aspoň nie kontinuálne), ale sú jednoducho neaktívne kvôli nedostatku doplňujúcich faktorov, je možné pozorovať aj na Západe, na Východe (a opäť v nemeckom prípade určite nemožno hovoriť o rozdielnych organizačných schopnostiach) ho môžeme pozorovať všade ako permanentnú súčasť života. A zatiaľ čo identifikovať zmeny vo využití určitých výrobných faktorov, ktoré by viedli k celkovému zlepšeniu vo výrobe spotrebných statkov, je na Západe obvyčajne dosť náročné a vyžaduje si výnimočný podnikateľský talent, v krajinách východného bloku je to relatívne ľahké. Skoro každý pracujúci vo východnom Nemecku pozná veľa spôsobov, ako preskupiť výrobné prostriedky tak, aby sa využili pri uspokojovaní naliehavejších potrieb, než pri ich súčasnom usporiadaní, v ktorom evidentne dochádza k plytvaniu a ktoré spôsobuje vznik nedostatku iných, intenzívnejšie dopytovaných statkov. Ale keďže nemajú možnosť pretiahnuť ich inam lepšou ponukou a namiesto toho musia absolvovať zdĺhavý politický proces, aby iniciovali akúkoľvek zmenu, takmer k žiadnym zmenám nemôže dôjsť a vskutku ani nedochádza.

Skúsenosť tiež potvrdzuje to, čo bolo povedané o druhej strane mince: prílišnom využívaní výrobných prostriedkov vo verejnom vlastníctve. Aj v západnom Nemecku takéto verejné statky existujú a v súlade s očakávaním sú tiež v relatívne zlom stave. Ale vo východnom Nemecku (a v ostatných krajinách pod sovietskou nadvládou, kde sú všetky výrobné faktory v spoločnom vlastníctve, je to rovnaké alebo dokonca ešte horšie), sú výrobné faktory, stroje a budovy nedostatočne udržiavané, upadajúce, neopravované, hrdzavejúce, alebo rovno spustošené. Navyše ekologická kríza je na Východe v porovnaní so Západom podstatne dramatickejšia, i napriek relatívne zaostalému stavu hospodárstva ako celku. A ako dostatočne jasne dokazuje príklad Nemecka, nie je to kvôli rozdielom v ľudskej „prirodzenej“ inklinácii starať sa a byť starostlivý. Nakoniec, pokiaľ ide o zmeny v spoločenskej a osobnostnej štruktúre predpovedané teóriou, sťažnosti na nadriadených sú celkom bežným fenoménom úplne všade, ale v krajinách s ruským typom socializmu, kde pridelovanie pozícií v hierarchii správcov je a musí byť výhradne *politickou* záležitosťou, je takáto nespokojnosť s vyslovene nekompetentnými, nekvalifikovanými nadriadenými, ktorí sú až na smiech, ak nie hlasnejšie vyjadrovaná, tak frekventovanejšia, závažnejšia a lepšie podložená, čo vedie slušných ľudí k zúfalstvu a cynizmu. A keďže stále malý počet ľudí odchádza z východného Nemecka do západného Nemecka v produktívnom veku, niektorí ako utečenci ale častejšie vďaka niečomu ako „zaplatenému výkupnému“, existuje dostatočné množstvo podkladov pre záver, že v dlhodobom horizonte socialistická ekonomika znižuje produktívne kapacity ľudí. Medzi tými, čo odišli na Západ, je významný podiel ľudí, ktorí na Východe viedli normálny produktívny život, no i napriek absencii jazykových a kultúrnych bariér sa vôbec alebo len s veľkými ťažkosťami dokážu adaptovať na západnú spoločnosť s jej zvýšenými nárokmi na produktívneho a konkurenčného ducha a schopnosti.

Poznámky

1. O marxizme a jeho vývoji viac v L. Kolakowski, *Main Currents of Marxism*, 3 vols., Oxford, 1978; W. Leonhard, *Sovietideologie. Die politischen Lehren*, Frankfurt/M., 1963.
2. Ak hovoríme o socializme ruského typu, je zrejmé, že abstrahujeme od množstva konkrétnych údajov charakteristických pre každý spoločenský systém, kvôli ktorým sa spoločnosti môžu líšiť. Ruský typ je to, čo Max Weber označil za „ideálny typ“. K „nemu“ sa dospelo prostredníctvom jednostranného posilňovania jedného alebo viacerých aspektov a cez integráciu do imanentne konzistentnej konceptuálnej reprezentácie rozmanitosti izolovaných a oddelených individuálnych fenoménov.

(M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tuebingen, 1922, str.191). Avšak dôraz na abstraktný charakter konceptu v žiadnom prípade neznamena, že má nedostatky. Práve naopak, hlavným účelom konštruovania ideálnych typov je zdôrazniť tie znaky, ktoré konajúci jedinci sami považujú za určujúce relevantnú podobnosť alebo rozdielnosť vo význame, a prehliadať tie, ktorým pripisujú malý alebo žiadny význam v pochopení vlastného konania alebo konania iných ľudí. Trochu konkrétnejšie: popis socializmu ruského typu na tu zvolenej úrovni abstrakcie a neskôršie vytvorenie typológie rôznych typov socializmu, by sa mal chápať ako pokus o rekonštrukciu tých koncepčných rozdielov, ktoré ľudia sami aplikujú pri ideologickom viazaní sa na rôzne politické strany či spoločenské hnutia. To by malo umožniť pochopenie ideologických síl, ktoré v skutočnosti formujú súčasné spoločnosti. O ideálnych typoch ako nevyhnutných predpokladoch historicko – sociologického výskumu viac v: L.v. Mises, *Epistemological Problems of Economics*, New York, 1981, zvlášť strana 75 a nasledujúce; k téme tiež: *Human Action*, Chicago, 1966, str. 59 a nasledujúce. K metodológii „rekonštrukcie významu“ empirického výskumu spoločnosti viac v: *Kritik der kausalwis- senschaftlichen Sozialforschung*, Opladen, 1983, 3. kapitola, najmä strana 33 a ďalšie.

3. Viac k téme v: L. v. Mises, *Socialism*, Indianapolis, 1981.

4. Úplné postavenie súkromných investícií mimo zákon, ako je uvedené v (2), sa samozrejme vzťahuje výhradne na hospodárstvo s úplne zoštátnenými výrobnými prostriedkami. Ak popri zoštátnenej časti hospodárstva existuje aj súkromná časť, tak súkromné investície budú nižšie a obmedzované iba v rozsahu, v akom je hospodárstvo zoštátnené (str. 216).

5. Súvisiaci kľúčový rozdiel medzi kapitalizmom a socializmom spočíva v tom, že v kapitalizme určuje štruktúru a proces výroby v konečnom dôsledku dobrovoľné konanie spotrebiteľov, zatiaľ čo v socializme sú to správcovia výroby. Podrobnejšie v 9. kapitole.

6. Mises uvádza: „Podstatnou vlastnosťou socializmu je, že koná iba vôľa jedného. Nie je podstatné, koho vôľa to je. Riadiacou osobou môže byť pomazaný kráľ alebo diktátor vládnucci vďaka svojej charizme, môže ním byť Vodca (Führer), alebo rada Vodcov, ktorú si zvolí ľud. Podstatný je fakt, že použitie všetkých výrobných faktorov riadi iba jediný aktér. L. v. Mises, *Human Action*, Chicago, 1966, str. 695.

7. Viac v: L. v. Mises, *Socialism*, Indianapolis, 1981, zvlášť druhá časť; tiež *Human Action*, Chicago, 1966, zvlášť 25 a 26 kapitola.

8. K nasledujúcemu viac v F. A. Hayek (ed.), *Collectivist Economic Planning*, London, 1935; *Journal of Libertarian Studies* 5, 1, 1981 (Ekonomická kritika socializmu).

9. K voľnému trhu ako nevyhnutnému predpokladu ekonomickej kalkulácie a racionálnej alokácie zdrojov tiež nasledujúce kapitoly (9 a 10).
10. Mimochodom, toto je dôkaz, že zoštátnené hospodárstvo bude ešte menej produktívne ako otrokárske hospodárstvo. Otrokárska ekonomika samozrejme tiež dopláca na relatívne nižšiu motiváciu pracovať na strane otrokov, avšak otrokár, ktorý môže predat' otroka a získať jeho trhovú hodnotu, nebude mať porovnateľný záujem vyžadovať od otroka pracovné výkony, ktoré by znižovali otrokovu hodnotu pod úroveň hodnoty jeho hraničného produktu. Správca práce v zoštátnenej ekonomike žiadnu takú zábranu nemá. Viac v: G. Reisman, *Government Against the Economy*, New York, 1979.
11. Viac v: H. H. Hoppe, *Eigentum, Anarchie und Staat*, Opladen, 1987, najmä kapitoly 5 a 3.2.
12. Pravdou je, že Rusko bolo chudobnou krajinou na zavedenie socializmu, s malým množstvom kumulovaného kapitálu, na ktorý by bolo možné siahnuť a spotrebovať ho v prípade „núdze“. O spoločensko – ekonomickej histórii sovietskeho Ruska viac v B. Brutzkus, *Economic Planning* [str. 217] in *Soviet Russia*, London, 1935; tiež napríklad v A. Nove, *Economic History of the USSR*, Harmondsworth, 1969; tiež S. Wellisz, *The Economies of the Soviet Bloc*, New York, 1964.
13. O ekonomickom systéme Východného bloku pod sovietskou nadvládou viac v T. Rakowska- Harmstone (ed.), *Communism in Eastern Europe*, Bloomington, 1984; H. H. Hohmann, M. Kaser, and K. Thalheim (eds.), *The New Economic Systems of Eastern Europe*, London, 1975; C.M. Cipolla (ed.), *Economic History of Europe. Contemporary Economies*, vol 2, Glasgow, 1976.
14. O každodennom živote v Rusku viac napríklad v: H. Smith, *The Russians*, New York, 1983; D.K. Willis, *Klass. How Russians Really Live*, New York, 1985; S. Pejovich, *Life in the Soviet Union*, Dallas, 1979; M. Miller, *Rise of the Russian Consumer*, London, 1965.
15. Viac v diele L. Erharda, iniciátora a hlavného politického predstaviteľa povojnovej hospodárskej politiky, *Prosperity through Competition*, New York, 1958; a *The Economics of Success*, London, 1968. Práce teoretikov nemeckého „sociálneho trhového hospodárstva“ napríklad v: W. Eucken, *Grundsätze der Wirtschaftspolitik*, Hamburg, 1967; W. Roepke, *A Humane Economy*, Chicago, 1960; rovnaký autor v, *Economics of a Free Society*, Chicago, 1963. Kritiku západonemeckej hospodárskej politiky ako nedostatočne kapitalistickej a rozporuplne riadenej, čoho výsledkom by mali byť časom rastúce socialistické zásahy, nájdete v diele s prorockými postrehmi L. v. Misesa, *Human Action*, Chicago, 1966, p.723.

16. Porovnávacie štúdie dvoch „Nemeciek“ nájdete napr. v dielach E. Jesse (ed.), *BRD und DDR*, Berlin, 1982; H. v.Hamel (ed.), *BRD-DDR. Die Wirtschaftssysteme*, Muenchen, 1983; tiež K. Thalheim, *Die wirtschaftliche Entwicklung der beiden Staaten in Deutschland*, Opladen, 1978. Úprimná ale naivná empiricky založená komparatívna štúdia poukazujúca na to, že pri najlepšej vôli má ekonomická štatistika len málo spoločného s tým, ako realitu vnímajú konajúce osoby v diele P. R. Gregory and R.C. Stuart, *Comparative Economic Systems*, Boston, 1985, 13. kapitola (východné a západné Nemecko). Hodnotnú kritiku ekonomickej štatistiky nájdete v: O. Morgenstern, *National Income Statistics: A Critique of Macroeconomic Aggregation*, San Francisco, 1979. Ešte zásadnejšiu kritiku nájdete v diele L. v. Mises, *Theory of Money and Credit*, Irvington, 1971, časť II, 5. kapitola.

17. Viac o živote vo východnom Nemecku v diele E. Windmoellera a T. Hoepkera, *Leben in der DDR*, Hamburg, 1976 [str.218]

Preklad: INESS, 2009